

بازشناسی شاخص‌های شکل‌دهنده نظم اجتماعی و فرهنگی در شهر ایرانی - اسلامی مقایسه تطبیقی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون

اصغر مولائی*

چکیده

در شهر ایرانی - اسلامی، نظم اجتماعی و فرهنگی یا برگرفته از اصول و تعالیم دین مبین اسلام بوده یا با تعالیم اسلامی هماهنگ بوده است که در زندگی روزمره مسلمانان جاری است؛ به‌طوری‌که رعایت این اصول و حقوق در شهر اسلامی، به‌عنوان جزئی از عقاید و حقوق مسلم برای مسلمانان پذیرفته می‌شود. مهم‌ترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی در شهر اسلامی نظم اجتماعی، یعنی همان قوانین و احکام شریعت است که به رفتارها، تعاملات، و امورات مسلمانان در شهر اسلامی نظم می‌بخشد. این مقاله با هدف تبیین اصول، مبانی، و ویژگی‌های نظم اجتماعی در شهر اسلامی و با استفاده از روش تحقیق تحلیل کیفی محتوای متون در بخش نظری و روش تحقیق پیمایشی در مطالعه موردی انجام شده و از طریق توزیع ۷۵۰ پرسش‌نامه میان کسبه و بازاریان با گویه‌های مربوط به نظم اجتماعی و استفاده از طیف لیکرت، به مقایسه تطبیقی بازار تاریخی و پاساژهای پیرامون آن پرداخته است. یافته‌های بخش نمونه موردی نشان می‌دهد که گویه‌های مربوط به نظم اجتماعی ازدیدگاه کسبه و بازاریان و مراجعین بازار تاریخی در مقایسه با پاساژهای پیرامون آن از امتیاز بیش‌تری برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: شهر ایرانی - اسلامی، شاخص‌های نظم‌دهنده، نظم اجتماعی و فرهنگی، قوانین شریعت، بازار تاریخی تبریز، پاساژ.

* استادیار شهرسازی دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، A.molaei@tabriziau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۴/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۳۰

۱. مقدمه

نظم اجتماعی و فرهنگی مهم‌ترین خصیصه شهر اسلامی است که از طریق احکام، قوانین، و الگوهایی مشخص امور مابین انسان‌ها را تنظیم می‌کند و آن‌ها را به‌سوی غایتی مطلوب هدایت می‌کند. درخصوص شهر اسلامی، دیدگاه‌های متنوعی از نفی آن تا نگرش‌های کالبدی، اجتماعی، و غیره وجود دارد که هرکدام ویژگی‌های متنوعی از مبانی، اصول، و مشخصه‌های فرمی و محتوایی آن را شرح کرده‌اند. از نظر ایمس راپاپورت، اندیشمند فرهنگ‌گرا در حوزه مطالعات شهری، عالم فرهنگی و به‌ویژه اعتقادات مذهبی مردم اساس انتظام‌بخشی زیستگاه‌های انسانی بوده است. وی مذهب و مقدسات مردم را عنصری اساسی در نظم‌دهی به سکونتگاه‌ها دانسته که غالباً به‌شیوه‌ای نمادگرایانه انجام می‌گرفته است (راپاپورت ۱۳۸۵). براساس آموزه‌های دینی در اسلام، همه فضاهای مادی برای سعادت دنیوی و اخروی انسان و مسلمانان خلق شده است، هم‌چنان‌که فارابی (۲۶۰-۳۳۹ ق) هدف انسان را سعادت تلقی می‌کند و بر این موضوع تأکید دارد که مدینه فاضله انسان را به سعادت می‌رساند. از نظر فارابی، مهم‌ترین معیار در شهر اسلامی نقش اخلاق اسلامی و مسلمانی در طراحی آن است (بنگرید به بیات ۱۳۹۳: ۱۴۳). علامه طباطبایی پیدایش جامعه را مبتنی بر اصل استخدام می‌داند. انسان‌ها به‌دنبال منفعت خود هستند و قصد دارند تا دیگران را به خدمت گیرند و چون این خصلتی مشترک است، مواجهه انسان‌ها با یک‌دیگر پیوند اجتماعی را برقرار می‌سازد و این‌گونه اعتبار اجتماع پدید می‌آید. از نگاه علامه طباطبایی، تاریخ با شکل‌گیری جامعه مبتنی بر اصل استخدام آغاز می‌شود و به‌سبب همان اصل، دچار اختلاف و تنازع می‌گردد. عامل رفع این اختلاف نمی‌تواند امری از درون جامعه باشد، بلکه انبیای الهی (ع) ازسوی خداوند متعال و به پشتوانه دین و شریعت آسمانی به‌سوی جوامع انسانی آمده‌اند، آن‌ها را به وحدت و انسجام دعوت می‌کنند، و این‌گونه موجب رشد و تکامل آن‌ها می‌گردند. اجتماع صالح، که در آن بتوان به سعادت حقیقی رسید، فقط در پرتو آموزه‌های دینی و شرایع آسمانی قابل تحقق است (۱۳۷۶: ۱۵۷).

دین اسلام سعی دارد بستری مناسب برای رشد انسان در شهر ایجاد کند و برای این رشد، به نوعی از ساختار زندگی شهری نیاز است که تمام احکام و شریعت را در خود جای دهد و زمینه را برای تکامل و پویایی انسان فراهم کند. این امر مهم حاصل نمی‌گردد مگر این‌که روح حاکم بر شهرها تغییر یابد. در دوران ایران اسلامی، شهر بیش از هرچیزی

ماهیت فرهنگی و اجتماعی پیدا کرد و عناصر کالبدی شهر در این خصوص نقش ایفا کردند و نظم و انسجام شهری از همین منظر به دست آمد. به عبارتی دیگر، به علت اهمیت و فراگیربودن ساخت فرهنگی و اجتماعی، همه چیز در پرتو این کارکردها معنا پیدا می‌کرد (خالدیان و دیگران ۱۳۹۳: ۱۵).

از میان فضاهای مختلف عمومی و همگانی شهری، بازارها از مهم‌ترین مراکزی به‌شمار می‌آیند که نظم و بی‌نظمی اجتماعی در فعالیت‌هایی هم‌چون خرید و مصرف، حضور در اجتماع، تعاملات اجتماعی، رعایت حقوق دیگران، انجام وظایف دینی و تکالیف شرعی، مشارکت اجتماعی، و غیره در آن‌جا قابل‌مطالعه است. این الگوها در بازارهای تاریخی با محوریت مساجد بازار و مبتنی بر قوانین نوشته یا نانوشته‌ای هم‌چون رعایت حق‌الناس، مشارکت و تعاملات اجتماعی، عدالت، و رعایت حقوق دیگران جریان داشته است. الگوهایی که در مراکز خرید معاصر یا پاساژها نه‌تنها کم‌رنگ‌تر است، بلکه جای خود را به مصرف‌گرایی، پاساژگردی، خرید و فروش کالاهای لوکس و تجملاتی، و سودمحوری داده است. بنابراین، با فرض نظم به‌عنوان امری اجتناب‌ناپذیر در زندگی انسان و شهر اسلامی با نظم غالب فرهنگی و اجتماعی، که برگرفته از شریعت اسلامی است، تبیین مبانی و ویژگی‌های نظم اجتماعی در شهر اسلامی مهم‌ترین مسئله این تحقیق است. این مقاله می‌کوشد تا ضمن بررسی نظریه‌های موجود در زمینه شهر اسلامی، به مقایسه تطبیقی این نظم در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن بپردازد.

۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف پژوهش حاضر تبیین و روشن کردن جایگاه نظم اجتماعی در شهر اسلامی و مطالعه موردی آن در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن است. به عبارت دیگر، در این مقاله، سعی در اثبات آن است که دین مبین اسلام دارای اصول و مبانی بنیادی نظم اجتماعی و فرهنگی در ابعاد مختلف زندگی مسلمانان است که براساس آن، شهر اسلامی توصیف و تحلیل می‌شود؛ هم‌چنین، نظم اجتماعی و فرهنگی مذکور در بازار تاریخی، جایگاه پررنگ‌تری نسبت به پاساژها با الگوی غریبومی مراکز خرید دارد. در این راستا، پرسش‌های پژوهش حاضر عبارت است از: مبانی، ویژگی‌ها، و معیارهای نظم اجتماعی در شهر اسلامی کدام‌هاست؟ جایگاه الگوهای شهر اسلامی در نظم اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن چیست؟

۳. روش‌شناسی

باتوجه به پرسش‌های مذکور، تحقیق حاضر نیازمند روش تحقیق تحلیلی-اسنادی و پیمایشی است. برای تنظیم مفاهیم و تدوین چهارچوب مفهومی نظم اجتماعی شهر اسلامی از روش تحلیل محتوای کیفی و برای مطالعه موردی از روش پیمایشی استفاده شده است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن از این روش می‌توان استفاده کرد. این فن به تحلیل و آنالیز محتوا می‌پردازد و به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا با استفاده از تحلیل، داده‌هایی را درمورد متن استخراج کند. روش تحقیق مورد استفاده در بخش نمونه موردی از نوع مقایسه‌ای و مبتنی بر روش زمینه‌یابی یا پیمایش است. پیمایش عبارت است از: «روش منظم کسب اطلاعات استاندارد و یک‌نواخت درباره گرایش‌ها، رفتارها، و سایر ویژگی‌های یک جمعیت». یکی از محاسن عمده روش پیمایشی این است که به کمک آن، مقدار زیادی اطلاعات را در مدت زمانی کوتاه می‌توان گردآوری کرد. در این روش، به جای این که موقعیتی مصنوعی فراهم کنیم تا آزمودنی رفتار موردنظر را در آن‌جا نشان دهد و ما آن را ثبت کنیم یا آزمودنی را در موقعیتی طبیعی پیدا و او را مشاهده کنیم، از آزمودنی درباره موضوع تحت بررسی خود مستقیماً سؤال می‌کنیم.

جمعیت آماری این پژوهش شامل دو گروه مراجعان و کسبه بازار سنتی تبریز و مراجعان و کسبه پاساژهای این شهر است. براساس یک همه‌شماری، کسبه بازار ۵۵۰۰ نفر و کسبه پاساژها ۱۵۰۰ نفر محاسبه شدند. هم‌چنین، آمارگیری از بازدیدکنندگان هردو مرکز خرید مورد بررسی، در روزها و ساعت‌های نمونه‌ای نشان داد که به‌طور متوسط، روزانه ۴۰ الی ۵۰ هزار نفر به بازار سنتی و ۵ الی ۷ هزار نفر به پاساژها مراجعه می‌کنند. روش نمونه‌گیری در این تحقیق طبقه‌ای نامتناسب است. حجم نمونه این تحقیق با استفاده از فرمول برآورد آزمون T معادل ۷۵۰ نفر است. از این تعداد، ۲۵۲ نفر مراجعین بازار سنتی، ۲۵۲ نفر کسبه بازار سنتی، ۱۲۰ نفر مراجعان پاساژها، و ۱۲۰ نفر کسبه پاساژها بوده‌اند. داده‌های مورد نیاز این تحقیق از طریق «مصاحبه ساختارمند» جمع‌آوری شده است؛ بدین معنی که سؤالات در قالب پرسش‌نامه در اختیار افراد قرار گرفت. باتوجه به این که این تحقیق از نوع مقایسه گروه‌ها به‌شمار می‌آید، از دو پرسش‌نامه مخصوص مراجعان و کسبه استفاده شد. پرسش‌نامه‌های مذکور از نظر سؤالات یکسان‌اند و هنجارهای مربوط به هر خرده‌نظام را مورد پرسش قرار می‌دهند. پرسش‌نامه‌های این پژوهش علاوه بر اطلاعات

دموگرافیکی، با چهارده گویه نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی و پاساژهای معاصر ازدیدگاه الف) کسبه و بازاریان و ب) مردم و مراجعان موردبررسی قرار داده است. داده‌های این پژوهش از نوع کمی، کیفی، و پیوسته و مقیاس اندازه‌گیری طیف لیکرت بود. کل جامعه آماری از ۷۵۰ نفر از کسبه بازار تاریخی و کسبه پاساژهای پیرامون آن و مراجعان به بازار تاریخی و پاساژها به شرح جدول زیر جمع‌آوری شد. برای تجزیه و تحلیل از آمار استنباطی نظیر T-test و از نرم‌افزار SPSS و Excel استفاده گردید.

فرایند انجام تحقیق به این صورت است که پس از طرح مسئله و بیان ضرورت نظم در شهر اسلامی، به مفهوم و جایگاه نظم اجتماعی در شهر اسلامی پرداخته، سپس، مبانی و عوامل انتظام‌بخش به شهر اسلامی در ابعاد اجتماعی استخراج شده است. در ادامه در بخش مطالعه موردی، به بررسی تطبیقی جایگاه معیارهای به‌دست‌آمده در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای معاصر آن پرداخته شده است.

۴. پیشینه پژوهش

پورجعفر و همکارانش (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی اسلامی»، پس از دسته‌بندی موافقان و مخالفان شهر اسلامی، آن را در چهار دسته شهر مسلمانان، شهر امت اسلامی، شهر اسلامی، و شهر آرمانی اسلامی تعریف و شاخص‌سازی نموده‌اند. نقی‌زاده (۱۳۹۴) در پژوهش‌های متعددی، سعی در تبیین شهر اسلامی ازدیدگاه قرآن داشته و به تبیین صفات و ویژگی‌های قرآنی شهر اسلامی، از قبیل تقوا، عدالت، ایمان، و غیره پرداخته است. دانش‌پور و روستا (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «چهارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان‌بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان»، به تبیین رئوس، ابعاد، و راهبردهای شکل‌گیری اجتماع پایدار پرداخته‌اند. نیز کلانتری و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی - اسلامی»، شهر اسلامی را از بعد اجتماعی موردکاوش قرار داده و راه‌کارهایی ارائه داده‌اند.

لیتکوهی و سنجری (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج‌شده درخصوص شهر اسلامی، بر مبنای علل چهارگانه معماری»، به بررسی صفات شهر اسلامی از منابع دینی، روایات، و احادیث و نیز مطابق با علل مادی، صوری، غایی، و فاعلی پرداخته‌اند. در این پژوهش،

علل غایی بیش‌ترین تأکید و توجه را به‌هم‌راه داشته است. خالدیان و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران»، تأثیر اسلام بر روند شهرنشینی و ساخت سازمان فضایی شهری را بررسی کرده‌اند. به‌زعم پژوهش‌گران این تحقیق، اسلام به‌صورت غیرمستقیم، بر سازمان اجتماعی و ساختار زندگی شهری در ایران تأثیر داشته است و به‌سبب این تغییر سترگ، سایر شاخصه‌های شهری، که در ساخت سازمان فضایی مؤثرند، تغییر یافته‌اند. جهان‌بخش و دل‌زنه (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «بازشناسی اصول، مؤلفه‌ها، و شاخص‌های فطری سازمان‌بندی شهر اسلامی با رویکرد اجتماعی کالبدی»، به تبیین مبانی و ویژگی‌های فطری شهر اسلامی با تأکید بر نظریه فطرت شهید مطهری پرداخته‌اند. از این دیدگاه، اصول شهر اسلامی بر مبنای ویژگی‌های فطری انسان، تحلیل هست‌ها و بایدهای کالبدی اجتماعی شهر، و دسته‌بندی آن‌ها در پنج گرایش فطری تشریح شده است. این گرایش‌ها بنابر نظر شهید مطهری، شامل حقیقت‌جویی و رسیدن به کمال، خیر و فضیلت، جمال و زیبایی، خلاقیت و ابداع، و گرایش به عشق و پرستش است. بیات (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی»، مؤلفه‌های شهر اسلامی را از دیدگاه سه تن از متفکران مسلمان (فارابی، ابن‌خلدون، و خانم ابراهیم) بررسی کرده است. چهارچوب نظری این تحقیق بر سه مؤلفه انسان (مسلمان)، فضای اجتماعی (فضای مسلمانی)، و فضای کالبدی (سیمای شهر) تأکید می‌کند. مؤلفه‌های شهر اسلامی مسجد، خانه، بازار، محله، و میدان است که در ساختاری ترکیبی، فضای شهر اسلامی را ترسیم می‌کنند. به‌طور کلی می‌توان گفت که در پژوهش‌های موجود، باوجود تعدد پژوهش‌ها و تعاریف و ویژگی‌های شهر اسلامی، درخصوص نظم شهر اسلامی و به‌ویژه نظم اجتماعی و معیارها و شاخص‌های آن، پژوهشی جامع و کاربردی انجام نشده است.

درخصوص تحلیل وضعیت بازار و پاساژ، حمزه‌نژاد و همکارانش (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «بررسی اجتماع‌پذیری فضاها و تجاری در رویکرد اسلامی»، باید و نبایدهای اسلامی در مراکز تجاری قدیم و معاصر را بررسی و تبیین کرده‌اند. هم‌چنین رئیسی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تحلیلی میان‌رشته‌ای از تحولات کالبدی - فضایی بازارها و مراکز تجاری معاصر ایران با تأکید بر متون دینی»، به بررسی هم‌سویی تغییرات کالبدی - فضایی مراکز تجاری با ارزش‌های اصیل اسلامی و نقد مراکز جدیدالاحداث تجاری پرداخته است.

۵. فلسفه نظم از دیدگاه اندیشمندان اسلامی

نظم را یکی از ویژگی‌های فطری خلقت الهی و انسان می‌توان برشمرد. انسان حقیقتی است که در مقام علم و عمل با فطرت زندگی می‌کند. معرفت و آگاهی و بینش فطری و گرایش عملی انسان است که تحمیلی نیست، بلکه همه‌گیر و همگانی است و آن را نمی‌توان زایل کرد (جوادی آملی ۱۳۹۰: ۲۶). از نظر شهید مطهری گرایش‌های فطری به‌صوب کمال وجودی‌اند و همه آن‌ها زیر مجموعه کمال‌خواهی درج می‌شوند. این گرایش‌ها شامل ۱. گرایش به حقیقت‌جویی، ۲. گرایش به خیر و فضیلت، ۳. گرایش به جمال و زیبایی، ۴. گرایش به خلاقیت و ابداع، و ۵. گرایش به عشق و پرستش می‌شود (۱۳۸۷: ۷۴).

قرآن کریم از «فطرت» به‌عنوان مبنای ثابت و بی‌زمان و مکان مخاطب‌قراردادن همه انسان‌ها نام برده و سنت الهی نیز بی‌تبدیل و تغییر وصف شده است. بر این مبنای، می‌توان از جمله تجلیات سنت در انسان را همان فطرت ثابت دانست و بیان کرد که هرآنچه در عالم تحت‌ثبات قرار می‌گیرد بر مبنای سستی الهی است. در قرآن کریم، به عدم تغییر سنت الهی به‌عنوان امری بی‌بدیل و بی‌تحویل اشاره می‌شود: «هرگز برای سنت خدا تبدیلی نمی‌یابی و هرگز برای سنت خدا دگرگونی نخواهی یافت» (فاطر: ۴۳) (کرباسی ۱۳۹۱: ۶۵). فارابی در طرح مدینه فاضله، ساختار اجتماعی انعطاف‌پذیری را مطرح می‌کند. در سازمان، از طبقات اجتماعی کاست‌گونه خبری نیست و وی پیش‌نهاد می‌کند که در شهر، هر شهروندی باید یک پیشه داشته باشد تا همگان در آن شهر تأثیرگذار باشند (بنگرید به ابوالحسنی ۱۳۸۷: ۷۲). هرچند فارابی اذعان دارد که زندگی انفرادی برای انسان ممکن است، اما معتقد است که اگر انسان بخواهد راه سلامت و سعادت را درپیش گیرد، راهی جز زندگی اجتماعی براساس تعاون ندارد (۱۳۵۸: ۴۹).

در اصطلاح حکمت متعالیه و قبل از آن کتاب تکوین و تشریع یا کتاب تدوین مطرح بوده است؛ به‌همین سبب، نمی‌توان این دو را از ابداعات ملاصدرا دانست. این دو اصطلاح (تکوین و تشریع) قبل از او هم در آثار فلسفی متفاوتی، مکرراً با یک‌دیگر آمده‌اند. مخاطب امر تکوینی جهان و نظم حاکم بر جهان است و در چنین اموری، هیچ‌گاه عصیان وجود ندارد، مثلاً خورشید هیچ‌گاه نمی‌تواند بگوید که من امروز دلم می‌خواهد از سمتی دیگر طلوع کنم؛ اما در امر تشریعی، عصیان اتفاق می‌افتد و جبری در کار نیست. به تعبیر ملاصدرا، بشر آزاد است که هرکاری می‌خواهد انجام بدهد، اما سعادتش در این است که راه مستقیمی را برود که خدا برای سراسر جهان قرار داده است. به عبارتی از نظر ملاصدرا،

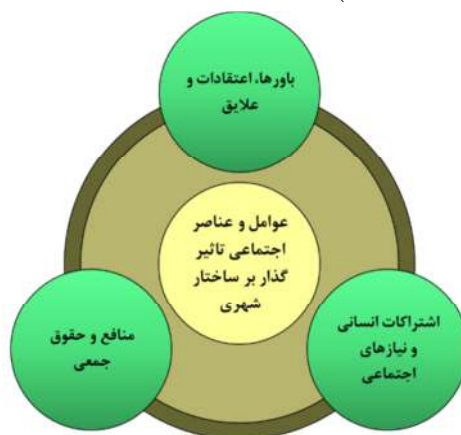
رسیدن به کمال انسانی زمانی اتفاق می‌افتد که انسان در گردونه مقررات (نظم عمومی) قرار بگیرد. به تعبیر ملاصدرا، نظم عمومی عبارت است از مقرراتی که برای بشر با مقررات جهانی حاکم بر هستی منطبق است (بنگرید به محقق داماد ۱۳۹۴).

۶. شهر اسلامی

در شهر اسلامی بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی شهر با مرکزیت فضاهای مذهبی و عبادی تأکید می‌شود. فضاهای مذهبی نقش مهمی در ساختار فضایی شهرهای ایرانی و حیات فردی - اجتماعی شهروندان دارد. این فضاها ضمن داشتن مرکزیت در استخوان‌بندی شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی - اجتماعی شهروندان در مناسبت‌ها و ایام خاص به‌شمار می‌آیند (مولائی و پیربابایی ۱۳۹۷: ۲۴۳). فضاهای دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به‌عنوان عاملی «هویت‌بخش» به بستر خود و کاربرانش عمل می‌کند. مراجعان به فضاهای مذهبی با حضور یافتن در این مکان‌ها، احساس هویت می‌کنند و مراکز هم به‌عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌کنند. هم‌چنین، احساس تعلق و دل‌بستگی افراد به مکان‌های مذهبی نوعی پیوند بین افراد و مکان‌ها به‌وجود می‌آورد. افراد با مراجعه به این مکان‌ها و حضور و فعالیت در آن‌جا، احساس آرامش می‌کنند و این امر مبین هویت‌بخشی مراکز مذهبی در شهرهای ایرانی - اسلامی است (همان: ۲۴۹).

در ابتدای قرن هفتم میلادی، پیدایش اسلام تغییراتی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، و مذهبی در بسیاری از کشورهای کهن جهان آن روز به‌وجود آورد که در کم‌تر از نیم قرن، از غرب تا اسپانیا و از شرق تا هند گسترش یافت (کیانی ۱۳۶۵: ۲۰۶). درواقع، هیچ مذهب و به‌تبع آن هیچ فرهنگی به‌سرعت دین اسلام در جهان گسترش نیافت و به شکل‌گیری آثار معماری فاخر در جوامع مختلف منجر نشد. در هر جامعه، مجموعه‌ای از اصول اخلاقی و هنجارها وجود دارد که به‌روشنی، بر زندگی روزمره دلالت می‌کند. اسلام نیز شامل چهارچوبی اجتماعی و مجموعه کاملی از اصول است که می‌تواند تمام نژادها و طبقات اجتماعی را باهم ترکیب کند و میان پیروانش و هم‌چنین سایر ادیان، صلح و دوستی ایجاد کند. این ترکیب مذهبی، سیاسی، و اجتماعی و اتحاد در آرمان‌های حقوقی و اقتصادی بر تمامی جوانب زندگی مسلمانان سایه افکنده است. این چهارچوب با استفاده از قوانین و تعالیم شریعت اداره می‌شود. اصول چهارچوب اجتماع اسلامی تعهدات و مسئولیت‌هایی‌اند که مسلمانان در زندگی خود باید رعایت کنند (اخوت و دیگران ۱۳۸۹: ۱۹).

ساختار شهرها، به‌ویژه شهرهای اسلامی ایرانی، از عواملی اجتماعی و فرهنگی ترکیب شده است که در دین و مذهب ریشه دارد. این مجموعه عبارت است از: باورها، اعتقادات، و علایق؛ اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی؛ منافع و حقوق جمعی. محوریت اول باورها، اعتقادات، و علایق است که خود سه دسته را شامل می‌شود: اعتقادات دینی و مذهبی؛ اعتقادات ملی، قومی، و محلی؛ و باورهای علمی، فرهنگی، و هنری (مولائی و آیشم ۱۳۹۷: ۱۳۵).

شکل ۱. عوامل و عناصر اجتماعی تأثیرگذار بر ساختار شهری (مولائی و آیشم ۱۳۹۷: ۱۳۵).

اسلام دربرگیرنده بسیاری از اصول نظام اجتماعی است که سبب هماهنگی زندگی و ارتقای ابعاد اجتماعی - فرهنگی می‌شود. جامعه و جماعت یک‌پارچه، متحد، و متعهد در اسلام، مورد توجه ویژه قرار گرفته است. خداوند بزرگ بر وظیفه الهی هر مسلمان در حفظ یک‌پارچگی اجتماعی، یعنی تشکیل امت واحد تأکید دارد. بر همگان واضح است که اسلام پذیرای تمام مردم، صرف‌نظر از نژاد و عقیده است و بر عدالت اجتماعی ارج می‌نهد و این خود تنظیم‌کننده اجتماع است (پورجعفر و دیگران ۱۳۹۴: ۴). دین مبین اسلام دارای شیوه زندگی، با ایده‌آل‌ها و آرمان‌های اجتماعی و نگرشی بر مدار ارزش‌هاست و نه قوانین خودکامه غرب یا قوانین مبتنی بر مکتب رئالیسم غربی (مرتضی ۱۳۸۷). شهرهای دوران اسلامی سازمانی ویژه دارند که برپایه برابری شهروندان و امکان دسترسی یک‌سان آنان به خدمات شهری استوار است؛ این ویژگی سبب می‌شود که سازمان فضایی در شهرهای این دوران، مبتنی بر تعریف مرکز خدمات عمومی، زیرسیستم‌ها، شامل محله‌های نیمه‌مستقل و مجموعه‌های خدمات و ساختاری باشد که در پیوند با یک‌دیگر قرار می‌گیرند. در نتیجه،

ریشه‌های نظم و یک‌پارچگی موجود در اکثر شهرهای جهان اسلام، به واسطه مجموعه‌ای از راه‌بردها و اصول اجتماعی، اجرایی، و سیاسی اسلامی است که خود را در عرصه‌های گوناگون فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی نشان می‌دهد. این مسئله سبب شده است تا خلاف اختلافات اقلیمی، تاریخی، فرهنگی، و قومی، شاهد روحی مشترک در شهرهای دوران اسلامی در تمام جهان اسلام باشیم (خالدیان و دیگران ۱۳۹۳: ۱۲). شهر اسلامی شهری است که همانند تحول ساکنان خود، در حال تحول باشد و همواره خویش را با نیازهای زمان و مکان و اهل خود و با استناد به مفاهیم، اصول، و ارزش‌های اسلامی وفق دهد. به عبارت دیگر، شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکان، با توجه به فناوری، مصالح، دانش، فرهنگ، و هنر بومی (که با اصول و ارزش‌های اسلامی در تعارض نباشد) تفسیر و تجلی خاصی داشته باشد. شهر مسلمانان آن است که یک یا مجموعه‌ای از این خصوصیات را داشته باشد: در دوره اسلامی ایجاد شده باشد؛ در دوره اسلامی رشد یافته باشد؛ توسط مسلمانان بنا شده باشد؛ در محدوده کشورهای مسلمان‌نشین واقع شده باشد؛ و شهر کم‌وبیش از اصول و تعالیم اسلامی بهره‌مند باشد (نقی زاده ۱۳۸۸: ۲۲). شهر مسلمانان مکانی است که مسلمانان هر دیار آن را تا حدودی براساس قرائت خود از اسلام، منافع، و فرهنگ پیشین خود (زرتشتی، هندو، مسیحی، و جز آن) برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا، و مدیریت می‌کنند. شهر اسلامی شهری است که برای رسیدن به آن، براساس آموزه‌های دین مبین اسلام و نه خرده‌فرهنگ‌ها و عرف جوامع (برای برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا، و مدیریت) تلاش شود. شهر آرمانی اسلامی مدینه فاضله‌ای است بهشت‌گونه، ایده‌آل، و آرمانی که برای رسیدن به آن تلاش می‌کنیم. این شهر کاملاً براساس دین مبین اسلام، برنامه‌ریزی، طراحی، اجرا، و مدیریت می‌شود (پورجعفر و دیگران ۱۳۹۴: ۸).

۷. نظم اجتماعی در شهر اسلامی

مهم‌ترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی در شهر اسلامی قاعده حلال و حرام است. علل احکام و مقرراتی که در جامعه اسلامی اجرا می‌شود، بر دو قسم است: احکام ثابت غیرقابل تغییر و احکام و مقررات قابل تغییر. احکام و قوانین آسمانی اسلامی، که به واسطه وحی به رسول اکرم (ص) نازل شده است و ما آن‌ها را شریعت اسلام و احکام‌الله می‌نامیم، به موجب مدارکی قطعی که در کتاب و سنت است، مقرراتی است

ثابت و غیرقابل تغییر و اجرای آن‌ها و مجازات متخلفان آن‌ها به دست مقام ولایت و رهبر اسلامی انجام می‌گیرد. مقررات اسلامی بر دو قسم است؛ به عبارت دیگر، در جامعه اسلامی دو نوع مقررات اجرا می‌شود:

الف) قوانین ثابت و ابدیت دین و شریعت: احکام آسمانی و قوانین شریعت که مواردی ثابت و احکامی غیرقابل تغییرند. این قوانین سلسله احکامی هستند که به وحی آسمانی به عنوان دین فطری غیرقابل نسخ، بر رسول اکرم (ص) نازل شده و برای همیشه در میان بشر، واجب‌الاجرا معرفی شده‌اند. چنان‌که در این آیه اشاره می‌شود: «فطرة الله التي فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم» (روم: ۳۰). با همان فطرتی که خدا مردم را بر آن سرشته است ... تغییری در آفرینش خدا نیست. آیین پایدار همین است. نیز در سنت وارد شده است: «حلال محمد حلال الی يوم القيامة و حرام محمد حرام الی يوم القيامة»: حلال محمد حلال است تا روز قیامت و حرام محمد حرام است تا روز قیامت (کلینی ۱۴۰۱: ج ۱، ۵۸). در میان همین قوانین مدنی نیز نمونه‌هایی بسیار از موارد ثابت داریم، مانند وجوب زندگی اجتماعی، اصل دفاع از مقدسات، اصل اختصاص مالی، تأسیس حکومت، و نظایر آن‌ها. پس در هر قانون و روشی اجتماعی، از یک رشته مواد ثابت چاره‌ای نیست و مواد و قوانین ثابتی که اسلام تشخیص می‌دهد احکامی است که مجموعاً «شریعت» نامیده می‌شود.

ب) قوانین متغیر و مصلحت جامعه: مقرراتی است که از کرسی ولایت سرچشمه گرفته، به حسب مصلحت وقت وضع شده، و اجرا می‌شود. این نوع مقررات در بقا و زوال خود، تابع مقتضیات و موجبات وقت است و حتماً با پیشرفت مدنیات و تغییر مصالح و مفاسد تغییر و تبدیل می‌یابد (طباطبایی ۱۳۸۷: ۷۵-۷۹). این احکام و مقررات جنبه موقتی و محلی دارد و با اختلاف طرز زندگی تغییر می‌کند. این بخش با پیشرفت تدریجی مدنیت، تغیر و تبدیل قیافه اجتماعات، و به وجود آمدن و از بین رفتن روش‌های تازه و کهنه قابل تغییر است.

اسلام دینی است که بنیان خود را بر اجتماع نهاده، این معنا را به صراحت اعلام کرده، و در هیچ شأنی از شئون بشری، مسئله اجتماع را مهم‌تر نگذاشته است (همان ۱۳۷۴: ۱۴۸). فضای اجتماعی مسلمانی یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های شهر اسلامی است که ارزش‌ها، هنجارها، الگوهای رفتاری، و اخلاقیات مبتنی بر دین اسلام را شامل می‌شود. اخلاق در اسلام اساس روابط اجتماعی محسوب می‌شود؛ بر همین اساس، پیامبر اسلام (ص) هدف از بعثت خود را مکارم اخلاق ذکر کرده‌اند. اخلاق از آموزه‌های اجتماعی در اسلام است که در روابط بین افراد امکان تجلی می‌یابد (بیات ۱۳۹۳: ۱۴۵).

ثابت‌ها و متغیرها در شکل‌گیری شهر اسلامی از جایگاه مهمی برخوردارند؛ چنان‌که ثابت‌ها با ارائه احکامی الزام‌آور و ثابت در گذر زمان و احکام متغیر با ارائه مقرراتی اعتباری برای دوره‌های خاص، نظم و ویژه به شهر اسلامی می‌بخشند. مطابق جدول ۱، احکام ثابت در شهر اسلامی، شامل قانون‌های عبادی، اخلاقی، اجتماعی، و خلقت زیست‌محیطی می‌شود (مولائی ۱۳۹۶: ۸۷۰) که در ادامه قانون‌های اجتماعی، موردپژوهش موضوعی و موردی در بازارهای تاریخی قرار خواهد گرفت:

جدول ۱. بررسی ثابت‌ها و متغیرها در شهر ایرانی - اسلامی (مولائی ۱۳۹۶: ۸۷۰).

ثابت‌ها / متغیرها		ثابت‌ها (امور فطری)			
		نیازمندی‌های اولی و ثانوی در جامعه / شهر اسلامی			
		قانون‌ها (ثابت‌ها)			
		قانون‌های عبادی	قانون‌های اخلاقی	قانون‌های اجتماعی	قانون‌های خلقت زیست‌محیطی
جامعه / شهر اسلامی	مصادیق در	احکام عبادی، احکام نماز و روزه و خمس و زکات، مسجد، حج، دفاع از مقدسات، جهاد، واجبات و محرمات	فضایل اخلاقی؛ حلال، حیا و عفت، تقوا، احترام، تواضع و عدالت، نوع دوستی، قناعت، رذایل اخلاقی؛ دوری از حرام، دروغ، خیانت، اسراف، ریا، دنیاپرستی	حق الناس، قانون ارث، خدمت به خلق، حقوق همسایگی، قاعده لاضرر، مصلحت اجتماع، ازدواج، قانون‌های جزا، احکام مبادلات و ...	احکام مربوط به نعمت‌های خدا، احکام مربوط به سایر جانداران؛ احکام و قانون‌های مربوط به آب، خاک و هوا، احکام گیاهان و درختان، بهداشت و پاکیزگی و محیط زیست و ...
	تفاوت	نظم متنوع در شکل این‌ها در عین وحدت، نظم متنوع در نمادهای مذهبی به اشکال مختلف در طول تاریخ	پرهیز از اسراف و زیان رساندن در طبیعت، تواضع نسبت به بناهای عمومی و مساجد، نظم متنوع در اشکال محرمیت، وسع و توانایی در احداث بناهای خصوصی به اشکال مختلف در طول تاریخ	تنوع در صورت زندگی اجتماعی، تنوع در بناها و امکانات عام‌المنفعه، نظم متنوع در فضاهای عمومی به اشکال مختلف در طول تاریخ، نظم متنوع در نظام مالکیت و تقسیم زمین	نظم متنوع در محیط‌آرایی، پرهیز از زیان رساندن به حقوق خلقت زیست‌محیطی، سنت‌های گوناگون حفاظت و نگهداری محیط‌زیست درون‌شهری و برون‌شهری،
شهر	ژنتیک	تنوع ناشی از گوناگونی ویژگی‌های جسمی و روحی فردی و خانوادگی و اجتماعی (وراثتی و فرهنگی) مانند توانایی هنری و اجتماعی			
	توان‌های افراد	توان‌های مختلف افراد مانند توان‌های اقتصادی که فرم‌های مختلف در خانه و املاک را به‌وجود می‌آورد یا توان‌های مختلف علمی، هنری و اجتماعی که تأثیرات متنوعی را به‌دنبال دارد مانند وقف در بازار تبریز که از توان اقتصادی و اعتقادی واقفان ناشی می‌شود.			
	نیازها	آلات و وسایل زندگی، تنوع ناشی از نیازهای گوناگون فردی و اجتماعی مانند نیازهای عبادی، تفریحی، تولیدی و ...			
	شیوه	نظم متنوع ناشی از قانون‌ها و سنت‌ها، توانایی‌ها و فناوری‌ها و امکانات زندگی، ساخت‌وساز، حمل‌ونقل و ارتباطات در طول تاریخ اسلام			
	مکان	نظم متنوع ناشی از فرهنگ‌ها و الزامات محیطی مناطق مختلف اقلیمی و فرهنگی (آب و هوا و مصالح و دمای آسایش و قابلیت‌های محیطی)، تنوع ناشی از قابلیت‌ها و استعدادها، متفاوت محیطی و مکان‌های مختلف مانند قابلیت یک مکان در تولید محصول خاصی و ایجاد کارکردها و فضاهای مربوط مانند صنوف چرم و کفش و فرش در تبریز			
زمان	زمان	نظم متنوع ناشی از قانون‌ها و سنت‌ها، توانایی‌ها و تمایلات در زمان‌های مختلف (صدر اسلام، سلجوقی، صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر)			
	راهبرد	اعتدال - ثبات، وحدت - نظم و هماهنگی - همبستگی - اداره حیات شهر با برنامه الهی و شورا			
غایت		تشکیل جامعه اسلامی، تشکیل مدینه فاضله، کمال انسان‌ها - سعادت دنیوی و اخروی			

نظم اجتماعی در شهر اسلامی، که با غایت نیل به سعادت و با محوریت قوانین شریعت ایجاد می‌شود، معیارها و احکامی عملی دارد که کاربست آن‌ها در تبیین نظری و تحقق عملی شهر اسلامی می‌تواند راه‌گشا باشد. این معیارها و قوانین عبارت‌اند از:

- انجام تکالیف دینی: از خصوصیات مهم دین اسلام توجه و تأکید بر اجرای احکام و قوانین، در همه عرصه‌های فردی و جمعی است. این جنبه از اسلام، که آن را شریعت خوانده‌اند، چنان تأثیر و مرتبه‌ای در دین و حیات اجتماعی مسلمانان داشته است که برخی محققان گفته‌اند بدون درک و شناخت احکام و قوانین اسلامی، امکان شناخت اسلام میسر نخواهد بود. این قوانین و مقررات چگونگی تکالیف و وظایف انسان را در برابر خداوند، انسان‌های دیگر، و جامعه تعیین کرده‌اند. دامنه وسعت و شمول احکام دینی چنان است که تمام لحظات و شئون زندگی فردی و اجتماعی هر مسلمان (از لحظه تولد تا مرگ) را در بر می‌گیرد (خالدیان و دیگران ۱۳۹۳: ۸). این قوانین و احکام با تقسیم اعمال و کردار انسان به مراتب و وظیفه‌هایی مانند واجب، حرام، مستحب، مکروه، و مباح، وظیفه و تکلیف هر فرد را به‌دقت تعیین کرده است (سلطان‌زاده ۱۳۹۰: ۲۳۰). در نگاه قرآنی، تنها ضامن حفظ اجتماع عمل به شرایع الهی است. آیه ۲۱۳ سوره بقره نشان می‌دهد که خدا انبیا را برانگیخت و با آنان کتاب فرستاد تا به‌وسیله آن کتاب اختلاف‌ها را برطرف کنند و وحدتشان را به‌وسیله قوانینی که تشریع فرموده حفظ کند. ضمن آن‌که اجرای بسیاری از شرایع دینی، مانند نماز جماعت، جهاد، حج، زکات، و ... در بستر اجتماع معنا می‌دهد و انجام آن‌ها به حفظ و تقویت امت اسلامی منجر خواهد شد (دانش‌پور و روستا ۱۳۹۲: ۱۴)؛ از این رو، انجام واجبات و ترک محرمات مهم‌ترین وظیفه اجتماع است که اهتمام تمام اجزای جامعه را می‌طلبد. تجلی جمعی این تکالیف اجتماعی واحد و اسلامی شکل می‌دهد و الگویی برای جامعه اسلامی خواهد بود.

- عدالت اجتماعی به معنای ایجاد شرایط یک‌سان برای همه و رفع موانع برای همه به‌طور یک‌سان است (کلانتری و دیگران ۱۳۹۳: ۲۰). از نظر شهید مطهری، خیر و فضیلت براساس گرایش‌های فردی و اجتماعی آن و بر مبنای جهان‌بینی اسلامی، برپایه عدالت معنا می‌یابد. عدالت و عدل به معنای قراردادن هرچیز سر جای خود است، هرچیز براساس حساب و کتابی آورده شده و نظم خاصی بر آن

حکم فرماست. برای عدل چهار معنا مطرح است: موزون و متعادل بودن، تساوی و نفی تبعیض، رعایت حقوق افراد، و عطا کردن حق و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال دارد (مطهری ۱۳۹۱: ۶۷، ۷۱). در اسلام، تعبیر عدالت اجتماعی مفهومی مطلق است نه نسبی. این تعبیر به عنوان یک نظام اجتماعی، از این حقیقت نشئت می‌گیرد که خداوند واحد تمام انسان‌ها را به طور بالقوه، یکسان و برابر آفریده است (دانش‌پور و روستا ۱۳۹۲: ۱۴). عدالت و مساوات در شهر را می‌توان در قالب رعایت حقوق دیگران یا حق الناس ملاحظه کرد. در شهرهای امروزی، زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی موجود با فراهم کردن ثروت‌اندوزی و سودمحوری، توجه به منافع فردی را تقویت می‌کنند.

- نظارت اجتماعی: مهم‌ترین دستور اسلام در راستای تحقق نظارت اجتماعی امر به معروف و نهی از منکر است. در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، امر به معروف و نهی از منکر به عنوان مهم‌ترین نشانه و امتیاز امت اسلامی بر شمرده شده است. جامعه در اسلام بر مبنای این فریضه قوام می‌گیرد و این مهم نه تنها از مسئولیت‌های اجتماعی است، بلکه از حقوق اجتماعی نیز به شمار می‌آید (همان).

- تعاملات مستحکم اجتماعی: اسلام برای کاهش انزوای مردم از دیگران آنان را به ایجاد روابط و زندگی اجتماعی در مقیاسی وسیع‌تر و گروهی تشویق می‌کند. روابط اجتماعی در اسلام معامله‌ای است که شامل تعامل، همکاری، اظهار مهربانی و فایده‌رساندن به دیگران، و اجتناب از صدمه زدن به آن‌ها می‌شود. مصابره و مرابطه دو مفهوم و دستور قرآنی‌اند که برای استحکام روابط اجتماعی در جامعه اسلامی به آن‌ها توصیه شده است. روابط مستحکم اجتماعی در قرآن مجید با تعبیر «برادری» به منزله زیربنای فعالیت‌های همگانی جامعه مسلمان، مورد تأکید قرار گرفته است: «همانا مؤمنان باهم برادرند، پس همیشه میان برادران خود صلح دهید و از خدا پروا دارید» (همان: ۱۵). اسلام به رفتارهای اجتماعی بسیار اهمیت می‌دهد و این مهم به وضوح در آیات و احادیث دیده می‌شود. اساس اجتماعی دین اسلام را می‌توان بر مهرورزی، محبت، کمک به مردم، احسان، و رفتاری متناسب با کمالات اخلاقی دانست.

- الگوی حضور و تعامل در اجتماع: دین اسلام از آغاز شروع مساجد را پایگاه اصلی ساختار زیست اجتماعی دانسته است. مسجد به مثابه کانونی عبادی، اجتماعی، و فرهنگی هویت دیرپایی دارد و هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری جدا

شود (بیات ۱۳۹۳: ۱۵۷). مسجد محوری یکی از مهم‌ترین اصول معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی است. مساجد اولین و شاخص‌ترین عنصر شهرهای مسلمانانند که علاوه بر نقش مذهبی، نقشی اجتماعی و شهری هم بازی می‌کنند. تأسیس مساجد از مصادیق روشن باقیات الصالحات است. هشام مرتضی مسجد را یکی از ارکان اصلی شهرهای اسلامی و محل برگزاری نماز می‌داند که یکی از پنج رکن دین اسلام و والاترین نوع بندگی خداوند است. باتوجه به اهمیت و جایگاه والای مساجد در شهرهای مسلمانان، از اصلی‌ترین عوامل هویت‌دهنده همه مجتمع‌های زیستی مسلمانان بوده‌اند. علاوه بر آن، مسجد نقشی پررنگ در ایجاد سرزندگی و پایداری اجتماعی و کالبدی محلات شهرهای اسلامی دارد (مشکینی ۱۳۹۴: ۲۲). بایدها و نبایدهای اسلامی برای حضور در فضاهای عمومی، شامل پرهیز از حضور بی‌مورد و بی‌هدف، رعایت عفت و حیا، و پرهیز از خودنمایی و تظاهر دانسته شده است؛ از جمله این حدیث پیامبر (ص) که می‌فرمایند: «بازارها بدترین جای نشستن و مساجد بهترین جای نشستن هستند». پیامبر (ص) در حدیثی دیگر می‌فرمایند: «بدترین مکان‌های زمین محل‌های خرید و فروش اجناس و امتعه است و آن‌جا میدان مسابقه ابلیس است» (حمزه‌نژاد و دیگران ۱۳۹۳: ۳۰).

- فرهنگ خرید و مصرف: در نظام ارزشی اسلام، هدف اصلی رضایت و خشنودی پروردگار است. خداوند مظهر همه کمالات و خوبی‌ها و عالی‌ترین واقعیت جهان هستی است و خوش‌بختی انسان در این است که با شکوفایی استعدادهای درونی‌اش به خداوند نزدیک شود: «وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (توبه: ۷۲) (فرج ۱۳۹۰: ۷۱). قرآن کریم به صراحت مسلمانان را به مسابقه در خیرات فراخوانده است؛ باین حال، دستیابی به حداکثر خیر و نیکی در زمینه تخصیص درآمد، ازدیدگاه قرآن کریم، به رعایت اعتدال و توازن منوط است: «وَالَّذِينَ إِذَا انْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَ لَمْ يَفْتَرِقُوا وَ كَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا» (بقره: ۱۱۲). اسلام اصل میانه‌روی را رمز کامیابی دانسته و معیارهای کلی روش اعتدال‌آمیز را بیان کرده است؛ از این رو، مصرف‌کننده مسلمان برای دستیابی به حداکثر پاداش الهی، در تمام موارد تخصیص درآمد، به اعتدال عمل می‌کند (فرج ۱۳۹۰: ۷۲). قرآن کریم بایدها و نبایدهایی را برای مصرف انسان بیان کرده که شامل میانه‌روی، تعادل، توازن، کمک به دیگران، پرهیز از اسراف، تجمل‌گرایی، ثروت‌دوستی، و ... است. به‌طور کلی، الگوهای اجتماعی شهر اسلامی را در قالب جدول زیر می‌توان ملاحظه کرد:

جدول ۲. الگوها و احکام ثابت در نظام فرهنگی و اجتماعی (مولائی ۱۳۹۷: ۷۱)

نظام اجتماعی	الگوهای اجتماعی	قوانین شریعت	آسیب‌ها و معضلات مربوطه در شهرهای مسلمانان
مشارکت اجتماعی	هم‌یاری، تعاون و همکاری، هم‌گرایی و وحدت اجتماعی، مسجدمحوری و محله‌محوری	خدامحوری، مسجدمحوری، اصالت خانواده، نوع‌دوستی، احسان، کمک به نیازمندان، احترام و تواضع، شرکت در نماز جماعت	شکاف طبقاتی، تظاهر و خودنمایی، فردگرایی و انزوا
عدالت اجتماعی	رعایت حقوق دیگران	عدالت، برابری، رعایت حقوق سایرین، تقوا	مصرف‌گرایی، شکاف طبقاتی، مال‌اندوزی و دنیاپرستی
انجام تکالیف دینی	انجام واجبات دینی، ترک محرمات	قاعده حلال و حرام، تقویت انجام واجبات و ترک محرمات	رواج بی‌بندوباری، فساد، و ...
نظارت اجتماعی	امر به معروف و نهی از منکر	قاعده حلال و حرام، تقوا، تشویق به انجام واجبات و دوری از امور حرام	بی‌تفاوتی به منکرات
تعاملات مستحکم اجتماعی	تعامل و ارتباط اجتماعی مستحکم، تعاون و همکاری، احترام و تواضع	تعاون و همکاری، اظهار مهربانی، فایده‌رساندن به دیگران و اجتناب از صدمه‌زدن، وحدت اجتماعی	نبود روابط اجتماعی مطلوب، فردگرایی، منفعت‌گرایی بیش از حد
همسایگی	همسایه‌داری، برادری، هم‌یاری، مشارکت، شورا، کمک به حل مشکلات همسایه	برادری و احساس مسئولیت نسبت به همسایه‌ها و حقوق آنها	نبود روابط همسایگی، بی‌اعتمادی و بی‌تفاوتی به همسایه‌ها
حضور در اجتماع	حضور هدف‌مند و منطقی، حضور با عفت و حیا و حریم و محرمیت	رعایت عفت و حیا، تقوا	پرسه افراد در فضاهای عمومی
خرید و مصرف	خرید هدف‌مند و ضروریات، مصرف هدف‌مند و منطقی	تقوا، دوری از ریا، و خودنمایی	مصرف‌گرایی، چشم‌وهم‌چشمی، تظاهر، مال‌اندوزی، و ...

۸. مطالعه موردی: بررسی تطبیقی خرده‌نظام‌ها در بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن

بازار به معنی محل خرید و فروش و عرضه کالا است (سلطان‌زاده ۱۳۸۶: ۱۱). بازار مهم‌ترین محور و شاه‌راه ارتباطی در شهرهای قدیم بود و بیش‌ترین آمد و شد شهروندان

در آن صورت می‌گرفت. به عبارت دیگر، بازار مهم‌ترین کانال ارتباطی شهر بود که نه تنها مردم، کالاها، و سرمایه‌ها در آن جریان داشتند، بلکه اطلاعات، اخبار، و آگهی‌ها نیز از طریق آن به اطلاع شهروندان می‌رسید (همان: ۲۸). در هنگام جشن‌های ملی و مذهبی، بازارها را چراغانی و برای برپایی جشن آماده می‌کردند (همان: ۲۹). در بازار (به‌مثابه فضای شهری مهم)، مکان‌هایی برای عرضه انواع غذاهای ساده و عالی وجود داشت و برخی از مردم برای میهمانی‌دادن، دوستان خود را به این فضاها دعوت می‌کردند. بازار به‌عنوان نمادی شهری و اجتماعی، نمایان‌گر هم‌بستگی و یک‌پارچگی مردم شهر بود. اصناف و پیشه‌وران مهم‌ترین شکل اجتماعی، صنفی، و سیاسی را در گذشته به‌وجود آوردند (همان: ۳۰-۳۱).

مجموعه بازار تبریز از بازارهای بزرگ تاریخی و زیبای ایران و خاورمیانه به‌شمار می‌آید. سبک معماری و آرایش مغازه‌ها، کثرت تیمچه‌ها، کاروان‌سراها، دالان‌ها و راسته‌ها، انواع مشاغل و حرفه‌ها، و وجود تعداد بسیاری مدرسه و مسجد (در کنار سراهای بازرگانی) این بازار تاریخی را به نمونه‌ای عالی از یک مرکز مهم تجاری اسلامی و شرقی مبدل ساخته است. وجود بازارهای متعدد در مجموعه بازار تاریخی، تأثیرپذیری امور اجتماعی و اقتصادی بازار از آن‌ها، و حوزه‌های علمیه مربوطه سبب شکل‌گیری نظم اجتماعی اسلامی در این بازار شده است که کماکان به حیات خود ادامه می‌دهد. این بازار طی تحولات شهرسازی دوره پهلوی اول، که به خیابان‌کشی‌های رضاخانی معروف است، توسط چند خیابان مدرن قطع شد و آسیب دید. در دهه‌های اخیر، پاساژهایی مدرن به تقلید از الگوهای معماری و شهرسازی غربی، در مجاورت این بازار ساخته شد. این پاساژها به سبب داشتن ماهیتی غیربومی، الگوهایی متفاوت از روابط اجتماعی و اقتصادی را در خود جای می‌دهند؛ به‌طوری‌که بازار تاریخی در مقایسه با پاساژهای معاصر پیرامونش، انطباق و هم‌گرایی بیش‌تری با مبانی و الگوهای اسلامی-ایرانی دارد. در خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی، تعاملات اجتماعی و همسایگی بین حجره‌داران، حضور قوی و پررنگ مساجد و حوزه‌های علمیه، برگزاری مراسم در مناسبت‌های مختلف، و کمک به نیازمندان از مهم‌ترین الگوهای موجود در بازار تاریخی تبریز به‌شمار می‌آید. درحالی‌که پاساژها به‌عنوان الگویی بیگانه برای مراکز خرید، از اغلب عوامل مذکور کم‌بهره یا بی‌بهره‌اند. بنابراین، فرضیات پژوهش حاضر برای مقایسه تطبیقی دو فضا از دیدگاه کسبه و مردم به شرح زیر بیان می‌شود:

۱. خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی تبریز با پاساژهای پیرامونش ازدیدگاه کسبه و بازاریان متفاوت است (نظم اجتماعی و فرهنگی حاکم بر بازار تاریخی تبریز انطباق بیش‌تری با الگوهای اسلامی - ایرانی دارد).

۲. خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی تبریز با پاساژهای پیرامونش ازدیدگاه مردم و مراجعان متفاوت است (نظم اجتماعی و فرهنگی حاکم بر بازار تاریخی تبریز انطباق بیش‌تری با الگوهای اسلامی - ایرانی دارد).

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تقریباً تمامی پرسش‌شوندگان از کسبه بازار تاریخی تبریز را مردان تشکیل داده‌اند. بیش‌ترین درصد از پرسش‌شوندگان به‌ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰ تا ۳۰ سال (۳۵/۲٪)، ۳۰ تا ۴۰ سال (۲۷٪)، و ۴۰ تا ۵۰ سال (۲۲٪) و کم‌ترین درصد در گروه سنی ۵۰ تا ۷۰ سال (۱۳/۶٪) بوده‌اند. هم‌چنین از بین این افراد ۵۶/۸٪ تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۴۳/۲٪ تحصیلات دانشگاهی داشتند. پرسش‌شوندگان پاساژهای پیرامون را ۷۹/۷٪ مردان و ۲۰/۳٪ زنان تشکیل می‌دهند که بیش‌ترین درصد به‌ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰ تا ۳۰ سال (۵۰/۴٪)، ۳۰ تا ۴۰ سال (۲۶٪)، و ۴۰ تا ۵۰ سال (۱۵/۴٪) و کم‌ترین درصد در گروه سنی ۵۰ تا ۷۰ سال (۵/۷٪)، و ۴۸/۸٪ آنان مجرد و ۵۱/۲٪ آنان متأهل بوده‌اند. هم‌چنین از بین این افراد، ۴۴/۷٪ تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۵۵/۳٪ تحصیلات دانشگاهی داشتند.

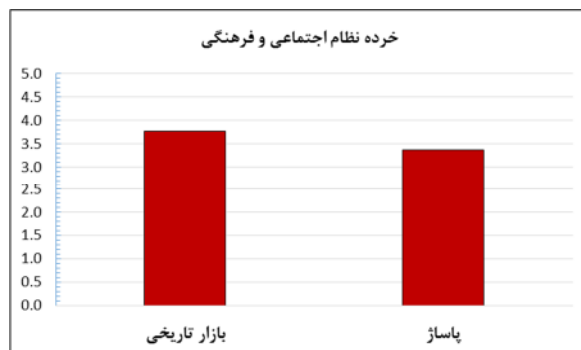
مقایسه گویه‌های مربوط به خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی در بازار تاریخی و پاساژها نشان می‌دهد که گویه‌های بازار تاریخی با ۳/۷۷ بیش‌ترین امتیاز و گویه‌های پاساژ با ۳/۳۷ کم‌ترین امتیاز را داشته‌اند (جدول ۳ و نمودار ۱). هم‌چنین مقایسه تک‌تک گویه‌های مربوط به این خرده‌نظام نشان می‌دهد که گویه ۱ (در این بازار ارتباطات رودرو، معاشرت اجتماعی، و همسایگی بین همسایگان وجود دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۷۳ و در پاساژها با میانگین ۳/۴۸ کم‌ترین امتیاز را داشته است. گویه ۲ (مراجعه کسبه بازار برای ادای نماز به مسجد نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۴۶ و در پاساژها با میانگین ۲/۸۳ امتیاز، و گویه ۳ (مشارکت کسبه بازار در مراسم فرهنگی و اجتماعی، مانند عزاداری، نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۹۹ و در پاساژها با میانگین ۲/۹۳ امتیاز است. گویه ۴ (مشارکت کسبه بازار در نذر و احسان جمعی نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۸۵ و در پاساژ با میانگین ۳/۱۳ امتیاز است. گویه ۵ (مشارکت جمعی کسبه بازار در کمک و یاری

بازشناسی شاخص‌های شکل‌دهندهٔ نظم اجتماعی و فرهنگی ... ۹۳

نیازمندان نقش مهمی در حیات این بازار دارد) بازار تاریخی با میانگین ۳/۸۴ و پاساژ با میانگین ۳/۲۰ امتیاز داشته است.

جدول ۳. مقایسهٔ خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی بین بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن ازدیدگاه کسبه و بازاریان

کسبهٔ پاساژها (۱۲۳ نفر)		کسبهٔ بازار تاریخی (۲۵۲ نفر)		پرسش‌های خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی
میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	
3.48	1.308	3.73	1.207	ارتباطات رودرو، معاشرت اجتماعی و همسایگی
2.83	1.418	3.46	1.377	مراجعهٔ کسبهٔ بازار برای ادای نماز به مسجد
2.93	1.444	3.99	1.212	مشارکت کسبهٔ بازار در مراسم فرهنگی و اجتماعی
3.13	1.420	3.85	1.239	مشارکت کسبهٔ بازار در نذر و احسان جمعی
3.20	1.310	3.84	1.182	مشارکت جمعی کسبهٔ بازار در کمک و یاری به نیازمندان
2.77	1.336	3.03	1.262	عدم فرهنگ مصرف‌گرایی و چشم‌وهم‌چشمی
3.18	1.437	3.52	1.363	عدم رفتارهای نامناسب با عرف و شئون اجتماعی
3.46	1.345	3.68	1.386	ارائهٔ کالاهای ضروری زندگی شهروندان و نه کالاهای لوکس و تجملاتی
4.20	1.201	4.36	1.067	احساس امنیت در فضاهای این بازار
4.11	1.209	4.12	1.171	مناسب‌بودن برای استفادهٔ بانوان
3.24	1.331	3.58	1.174	رعایت حجاب اسلامی
3.54	1.282	3.62	1.263	رعایت حق‌الناس
3.59	1.267	3.78	1.152	رعایت قواعد حلال و حرام
3.62	1.340	4.29	1.082	خرید توأم با گردش‌گری خاطره‌انگیز

نمودار ۱. میانگین امتیازات بازار تاریخی و پاساژ در خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی
از دیدگاه کسبه و بازاریان

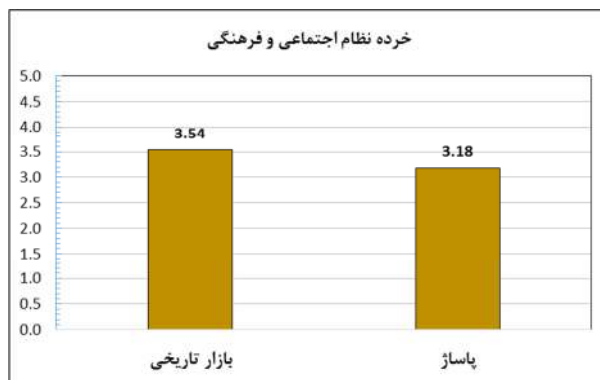
پرسش‌شوندگان مراجعان به بازار تاریخی را ۶۸/۵٪ مردان و ۳۱/۵٪ زنان تشکیل می‌دهند. بیش‌ترین درصد از پرسش‌شوندگان به‌ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰ تا ۳۰ سال (۴۷/۴٪)، ۳۰ تا ۴۰ سال (۲۷/۵٪)، و کم‌ترین درصد در گروه سنی ۵۰ تا ۷۰ سال (۱۰/۸٪)، و ۴۶/۲٪ آنان مجرد و ۵۳/۸٪ آنان متأهل بوده‌اند. هم‌چنین از بین این افراد، ۴۱/۹٪ تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۵۸/۱٪ تحصیلات دانشگاهی داشتند. پرسش‌شوندگان مراجعان به پاساژها را ۵۴/۹٪ مردان و ۴۵/۱٪ زنان تشکیل می‌دهند. بیش‌ترین درصد از آنان به‌ترتیب در گروه‌های سنی ۲۰ تا ۳۰ سال (۶۳/۹٪)، ۳۰ تا ۴۰ سال (۲۲/۱٪)، و کم‌ترین درصد در گروه سنی ۵۰ تا ۷۰ سال (۲/۴٪)، و ۵۶/۶٪ آنان مجرد و ۴۳/۴٪ آنان متأهل بوده‌اند. هم‌چنین از بین این افراد، ۲۷/۸٪ تحصیلات دیپلم و زیردیپلم و ۷۲/۲٪ تحصیلات دانشگاهی داشتند.

مقایسه گویه‌های مربوط به خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی از دیدگاه مردم و مراجعان به بازار تاریخی و پاساژها نشان می‌دهد که گویه‌های بازار تاریخی با ۳/۵۴ بیش‌ترین امتیاز و گویه‌های پاساژ با ۳/۱۸ کم‌ترین امتیاز را داشته است (جدول ۱ و نمودار ۱). هم‌چنین، مقایسه تک‌تک گویه‌های این خرده‌نظام نشان می‌دهد که گویه ۱ (در این بازار، ارتباطات رودررو، معاشرت اجتماعی و همسایگی بین مراجعان وجود دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۵۹ و در پاساژها با میانگین ۳/۰۳ کم‌ترین امتیاز را داشته است. گویه ۲ (مراجعة مردم برای ادای نماز به مسجد نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۰۳ و در پاساژها با میانگین ۲/۷۴ امتیاز است. گویه ۳ (مشارکت شهروندان در مراسم فرهنگی و اجتماعی، مانند عزاداری، نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۷۷ و در پاساژها با میانگین ۳/۳۹ امتیاز است. گویه ۴ (برگزاری مراسم

نذر و احسان نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۷۷ و در پاساژ با میانگین ۳/۱۴ امتیاز است. گویۀ ۵ (مشارکت شهروندان در کمک و یاری به نیازمندان نقش مهمی در حیات این بازار دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۶۸ و در پاساژ با میانگین ۳/۰۷ امتیاز است. گویۀ ۱۳ (حجاب اسلامی در این بازار به‌خوبی رعایت می‌شود) در بازار تاریخی با میانگین ۳/۴۱ و در پاساژ با میانگین ۲/۶۴ امتیاز است. گویۀ ۱۶ (این بازار فضاهایی فاخر و ارزش‌مند دارد) در بازار تاریخی با میانگین ۴/۳۹ بیش‌ترین و در پاساژ با میانگین ۳/۷۲ کم‌ترین امتیاز را داشته است.

جدول ۴. مقایسه خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی بین بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن ازدیدگاه مردم و مراجعان

مراجعان پاساژها (۱۲۳ نفر)		مراجعان بازار تاریخی (۲۵۲ نفر)		پرسش‌های خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی
میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	میانگین (Min=1, Max=5)	انحراف معیار	
3.03	1.128	3.59	1.171	ارتباطات رودررو، معاشرت اجتماعی
2.74	1.504	3.03	1.378	مراجعه مردم برای ادای نماز به مسجد
3.39	1.352	3.77	1.336	مشارکت شهروندان در مراسم فرهنگی و اجتماعی
3.14	1.410	3.77	1.265	برگزاری مراسم نذر و احسان
3.07	1.341	3.68	1.291	مشارکت شهروندان در کمک و یاری به نیازمندان
2.57	1.336	2.94	1.345	عدم فرهنگ مصرف‌گرایی و چشم‌وهم‌چشمی
3.01	1.429	3.51	1.241	عدم رفتارهای نامناسب با عرف و شئون اجتماعی
3.09	1.286	3.45	1.230	ارائه کالای ضروری و نه کالای لوکس و تجملاتی
3.75	1.229	4.21	.990	خرید توأم با گردش‌گری خاطره‌انگیز
2.89	1.325	3.08	1.316	رعایت حلال و حرام
3.80	1.251	3.88	1.072	احساس امنیت
3.88	1.154	3.51	1.279	مطلوبیت برای استفاده بانوان
2.64	1.260	3.41	1.181	رعایت حجاب اسلامی
3.30	1.183	3.45	1.259	نظارت و کنترل عمومی
2.89	1.173	3.09	1.210	رعایت حق الناس
3.72	1.187	4.39	1.015	وجود فضاهای فاخر و ارزش‌مند

نمودار ۲. میانگین امتیازات بازار تاریخی و پاساژ در خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی
از دیدگاه مردم و مراجعان

در خصوص فرض اول و دوم پژوهش، یعنی خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی بازار تاریخی با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه کسبه و بازاریان و مراجعان متفاوت است، نتایج آزمون T نشان‌دهنده تأیید فرضیات مذکور و بیان‌گر تفاوت معنی‌داری در این نظام است. با توجه به حضور کسبه و بازاریان در اغلب ساعات روز در محل کسب خود (بازار تاریخی یا پاساژهای پیرامون آن)؛ سروکار داشتن روزمره با هنجارهای اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی؛ درک فضا و محیط مربوطه به هم‌راه سنت‌ها و کارکردهای معنی‌دار بازارهای تاریخی، نتایج این بخش هم‌گرایی بازار تاریخی با الگوهای اسلامی - ایرانی را تأیید می‌کند. همچنین، نتایج تحلیل آماری مقایسه تطبیقی حاضر نشان می‌دهد که براساس نتایج آزمون t وابسته در سطح ۰/۰۵، تفاوت میانگین امتیازات مربوط به خرده‌نظام اجتماعی و فرهنگی، بازار تاریخی با پاساژهای پیرامونش از دیدگاه مردم و مراجعان معنی‌دار برآورد شده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های معماری و شهرسازی معاصر غربی، که در پاساژها نمودار است، ترویج فرهنگ مصرف‌گرایی به تبعیت از نظام اقتصادی لیبرال سرمایه‌داری است (رئسی ۱۳۹۵: ۹۹)؛ درحالی‌که در معماری و شهرسازی سنتی ایرانی، نقش پررنگ دین در بستر مناسبات جامعه و توجه به آموزه‌های اسلامی براساس ارتقای نفوس انسان در بسیاری از کاربری‌های شهری نظیر بازار جاری بوده است (همان: ۱۱۶).

۹. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

انسان موجودی اجتماعی است و برای زندگی اجتماعی، که امری ضروری و بدیهی است، به نظم نیاز دارد تا بتواند ضمن تأمین نیازهای خویش، با سایرین تعاملی مطلوب داشته

باشد و با مشارکت در اجتماع زندگی کند. تحقق نظم اجتماعی فقط از طریق قوانینی جامع امکان‌پذیر است که وحدت اجتماعی و مرزهای اعتقادی را رعایت کنند. دین اسلام دارای نظم جامع، شامل قوانین شریعت و احکام اسلامی برگرفته از آیات قرآن، احادیث پیامبر (ص)، و امامان معصوم است که نظم شهر اسلامی را تبیین می‌کند. مهم‌ترین قاعده تنظیم‌کننده روابط اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی در شهر اسلامی نظم اجتماعی، یعنی همان قوانین و احکام شریعت از جمله قاعده حلال و حرام است که به رفتارها، تعاملات، و امور مسلمانان در شهر اسلامی نظم می‌بخشد. نظم اجتماعی در اموری هم‌چون نحوه حضور افراد در اجتماع، دادوستد، خرید و مصرف، گردش، و تفریح قابل ملاحظه است. در مطالعه موردی پژوهش حاضر، که به مقایسه تطبیقی بازار تاریخی تبریز و پاساژهای پیرامون آن پرداخته است، چنین استنتاج می‌شود که نظم اجتماعی و فرهنگی، که در گویه‌های مختلف الگوها و معیارهای نظم اجتماعی شهر اسلامی را موردپرسش قرار داده، در بازار تاریخی پررنگ‌تر از پاساژهای پیرامون آن است. بازار تاریخی از ساختاری نظام‌مند، مساجد متعدد، و حوزه‌های علمیه برخوردار است که بر روابط اجتماعی، فرهنگی، و اقتصادی راسته‌های تخصصی و صنوف مختلف نظم اسلامی می‌بخشد. هم‌چنین، ساختار معماری و شهرسازی راسته‌های بازار، یعنی سیستم حجره‌ای (که حجره‌ها به مثابه دندان‌هایی در کنار یک‌دیگر قرار دارند) تعاملات همسایگی و نظارت اجتماعی را تسهیل و تقویت می‌کند. مشارکت بازاریان در مراسم مختلف، اقدامات هماهنگ آن‌ها در مناسبت‌های مختلف از قبیل عزاداری، نذر و احسان، تعطیلی بازار در برخی جریان‌های سیاسی و اجتماعی، و ... از دیگر الگوهای اسلامی و نظم اجتماعی بازارهای تاریخی محسوب می‌شود. در مقابل آن، پاساژهای معاصر، که مراکزی تجاری با الگوی غربی است، از بسیاری الگوهای مذکور در نظم اجتماعی کم‌بهره بوده و در آن غلبه با مصرف‌گرایی، سودمحوری، و پاساژگردی است. بازنگری در گسترش مراکز تجاری معاصر و توجه به الگوهای اسلامی در توسعه شهری، به‌ویژه مراکز تجاری و خرید، می‌تواند به تقویت نظم اجتماعی شهر اسلامی کمک کند.

کتاب‌نامه

- ابراهیمی دینانی، محمدحسین (۱۳۹۴)، «نظم الهی و رابطه آن با نظم بشری»، مقاله (سخن‌رانی) ارائه‌شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا، با محوریت موضوع «فلسفه و نظم عمومی».
- ابوالحسنی، سیدرحیم (۱۳۸۷)، «ثبات و تحول در جامعه‌شناسی سیاسی فارابی»، مجله سیاست، س ۳۸، ش ۲.

- اخوت، هانیه، هانیه الماسی فر، و محمدرضا بمانیان (۱۳۹۰)، معماری و شهرسازی سنتی در کشورهای اسلامی، تهران: هله.
- اعوانی، غلامرضا (۱۳۹۴)، «نظم اجتماعی، نظم جهانی، و نظم الهی»، مقاله (سخن‌رانی) ارائه‌شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا با محوریت موضوع «فلسفه و نظم عمومی».
- بمات، نجم‌الدین (۱۳۶۹)، شهر/اسلامی، ترجمه محمدحسین حلیمی و منیژه استامبولچی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بمات، نجم‌الدین (۱۳۸۷)، «اصطلاحات و تشبیهات معماری در قرآن»، ترجمه محمدحسین حلیمی، مجموعه مقالات کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم - کرمان، ج ۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- بیات، بهرام (۱۳۹۳)، «رویکرد اسلامی به شهر؛ ویژگی‌های شهر اسلامی»، فصل‌نامه علمی و پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، س ۴، ش ۱.
- پورجعفر، محمدرضا و دیگران (۱۳۹۴)، «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهر آرمانی اسلامی»، فصل‌نامه پژوهش‌های معماری اسلامی، س ۳، ش ۸.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، فطرت در قرآن، قم: اسراء.
- حکیم، سلیم یسیم (۱۳۸۱)، شهرهای عربی - اسلامی، اصول شهرسازی و ساختمان، ترجمه محمدحسین مالکی و عارف اقوامی مقدم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حمزه‌نژاد، مهدی، صدیقه معین‌مهر، و پریا سعادت‌جو (۱۳۹۳)، «بررسی اجتماع‌پذیری فضاهای تجاری در رویکرد اسلامی»، فصل‌نامه علمی و پژوهشی مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ش ۱۸.
- خالدیان، ستار و دیگران (۱۳۹۳)، «تبیین جایگاه اسلام در روند شهرنشینی و سازمان فضای شهری ایران»، فصل‌نامه علمی و پژوهشی مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، ش ۱۷.
- خامنه‌ای، سیدمحمد (۱۳۹۴)، «نظم تشریعی و تکوینی»، مقاله (سخن‌رانی) ارائه‌شده در نوزدهمین همایش ملی حکیم ملاصدرا، با محوریت موضوع «فلسفه و نظم عمومی».
- دانش‌پور، سیدعبدالهادی و مریم روستا (۱۳۹۲)، «چهارچوب مفهومی اجتماع پایدار در جهان‌بینی اسلامی و سنت شهرسازی مسلمانان»، فصل‌نامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی، س ۱، ش ۱.
- راپاپورت، ایمس (۱۳۸۵)، منشأ فرهنگی مجتمع‌های زیستی، ترجمه راضیه رضازاده، تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- ربانی، رسول (۱۳۸۵)، جامعه‌شناسی شهری، با همکاری فریدون وحید، اصفهان: دانشگاه اصفهان با همکاری سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- رئسی، محمدمنان (۱۳۹۵)، «تحلیلی میان‌رشته‌ای از تحولات کالبدی - فضایی بازارها و مراکز تجاری معاصر ایران با تأکید بر متون دینی»، فصل‌نامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، س ۸، ش ۲.
- سعیدی، علی و محمدهادی زاهدی‌وفا (۱۳۹۰)، «رهیافتی اسلامی به نقش رفتارهای مصرفی در ایجاد و گسترش بحران‌های اقتصادی»، دوفصل‌نامه مطالعات اقتصاد اسلامی، س ۴، ش ۱.

- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۶)، *بازارهای ایرانی*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۳)، *تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران؛ از دوره باستان تا سال ۱۳۵۵ ش*، تهران: چهارطاق.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۶)، *ادراکات اعتباری علامه طباطبایی و فلسفه فرهنگ*، تهران: روزگار نو.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۷)، *معنویت تشیع به‌ضمیمه چند مقاله دیگر*، گردآوری محمد بدیعی، قم: تشیع.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۰)، *تفسیر المیزان*، ج ۵، تهران: امیرکبیر.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۳۹۳)، *اندیشه‌های اهل مدینه فاضله*، به‌کوشش سیدجعفر سجادی، تهران: طهوری.
- فرج، ابراهیم (۱۳۹۰)، «طراحی الگوی سعادت‌محور مصرف»، *دوفصل‌نامه مطالعات اقتصاد اسلامی*، س ۴، ش ۱.
- کلاتری خلیل‌آباد، حسین، مهدی حق‌ی، و محسن دادخواه (۱۳۹۳)، «مؤلفه‌های اجتماعی الگوی شهرسازی ایرانی و اسلامی»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی نقش جهان*، س ۴، ش ۱.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱)، *اصول کافی*، به‌کوشش علی‌اکبر غفاری، بیروت.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۵)، *شهرهای اسلامی؛ نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی*، تهران: فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لیتکوهی، ساناز و سپیده سنجر (۱۳۹۳)، «مقایسه معیارهای کیفیت زندگی شهری در نظریات معاصر و مفاهیم استخراج‌شده درخصوص شهر اسلامی بر مبنای علل چهارگانه معماری»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی*، س ۱، ش ۲.
- مشکینی، ابوالفضل (۱۳۹۴)، «تدقیق مفهومی و تشریح راه‌کارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجدمحوری، محله‌محوری، درون‌گرایی، و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی — اسلامی»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی پژوهش‌های معماری اسلامی*، س ۳، ش ۸.
- مولائی، اصغر (۱۳۹۶)، «تبیین مبانی شهر اسلامی براساس احکام ثابت»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی فلسفه دین*، س ۱۴، ش ۴.
- مولائی، اصغر (۱۳۹۷)، «مبانی نظم اجتماعی در شهر اسلامی براساس شریعت اسلامی»، *دوفصل‌نامه علمی و پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی*، ش ۲۰.
- مولائی، اصغر و محمدتقی پیربابایی (۱۳۹۷)، «بازشناسی فضاهای مذهبی به‌عنوان عناصر نشانه‌های بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه موردی شهرری»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی مدیریت شهری*، ش ۵۱.
- مولائی، اصغر و معصومه آیشم (۱۳۹۷)، «جایگاه عوامل اجتماعی در ساختار شهرهای ایرانی»، *فصل‌نامه علمی و پژوهشی مدیریت شهری*، ش ۵۳.

